

ДОСЛІДНИЦЬКІ НОТАТКИ

ПОРТРЕТ І.МАЗЕПИ ТА ЙОГО НАБЛИЖЕНИХ У КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІЙ ЛАВРІ

Зображення І.Мазепи та його наближених у Троїцькій надбрамній церкві Києво-Печерської лаври потребує детальної аргументації, оскільки цю версію ми подаємо з відповідними доказами вперше. До цього часу в науковій літературі домінуючим є висновок мистецтвознавця Ф.Уманцева про те, що у композиції «Першого Вселенського собору» (Іл.1), розміщеній на західній стіні церковної

споруди, «зображено дві симетрично розташовані групи українських та російських урядовців», «серед них виділяються постаті гетьмана Івана Скоропадського та

інших діячів»¹, зокрема П.Полуботка, С.Савича, Я.Лизогуба, В.Жураковського, І.Черниша².

З іншого боку від них (праворуч. –), на його думку, зображено членів Малоросійської колегії на чолі з С.Вельяминовим³. Цю точку зору підтримують А.Кондратюк⁴, Т.Лисенко⁵.

Гіпотеза Ф.Уманцева головним чином опирається на припущення, що нищівний вогонь 1718 року в Києво-Печерській лаврі завдав великої шкоди не тільки Успенському собору. «Як дуже постраждала від пожежі Троїцька церква, – зазначає він, – важко сказати, але те, що вона теж потерпіла, не викликає сумніву. Про це красномовно свідчать ті великі роботи, які проводилися в ній після пожежі»⁶. Звідси він робить висновок, що композиція «Першого Вселенського собору» виконувалася у 1722-1723 роках.

У цих аргументах, однак, слабким місцем є історична основа. Так, Малоросійська колегія була створена указом Петра I від 16 травня 1722 р. Новоутворення обмежило владу гетьмана, поставило її під суворий контроль. І.Скоропадський, отримавши у Москві на руки цей указ, занепав духом, занедужав. Повернувшись зі старшинами у Глухів, 3 липня 1722 р. він помер⁷.

Бригадир Степан Вельяминов прибув до гетьманської столиці аж 21 липня 1722 р.⁸ У Глухові він поведився брутально, зверхньо, чим з перших днів викликав невдоволення у старшин, які у вересні подали на нього скаргу в Сенат.

Отож дуже малоймовірно, що таку одіозну людину керівництво Києво-Печерської лаври відразу вирішило увічнити в композиції «Першого Вселенського собору» разом з померлим І.Скоропадським. Якби вони співпрацювали бодай рік-два, то цю версію ще можна було б розглядати. Але гетьман та С.Вельяминов, так би мовити, розминулися у часі. Таким чином, аргумент Ф.Уманцева виглядає дуже натягнутим.

Крім цього, вищезгаданому мистецтвознавцю не вистачає й інших доказів. Не залишилося, наприклад, портретних зображень С.Вельяїнова, С.Савича, Я.Лизогуба, В.Жураковського, з якими можна було б порівняти осіб у композиції «Першого Вселенського собору». У 1722 році І.Скоропадському було 76 років, він був сивим, лисим (таким бачимо його на портретах XVIII століття⁹). «Скоропадський» же Ф.Уманцева виглядає молодо, без зализин. Усе це змушує засумніватися, що «Перший Вселенський собор» намальовано лаврськими художниками у 1722-1723 роках. Наступним гетьманом був Д. Апостол (1727-1734). Але і він не міг «очолити» старшину на стінному зображенні Троїцької церкви. Причина тому банальна – він був сліпим на одне око. А цієї фізичної вади не має жодна змальована на західній стіні церкви особа.

Хто ж тоді зображений у композиції «Першого Вселенського собору»?

Чимало деталей змальованого дає підставу опустити хронологічні межі виконання цієї роботи до 1698-1699 років.

Аргументи цьому такі.

, Троїцька церква, споруджена у 1106-1108 роках коштом чернігівського князя Святослава Давидовича (Микола Святоша)¹⁰, була відреставрована у 1698 р.¹¹ На ній з'явилася висока барокова баня, обіч неї – дві менші. У такому вигляді вона зображена на панегіричній гравюрі Івана Мигури (1705 р.).

Зрозуміло, перебудова церкви викликала подальші роботи: насамперед внутрішнє її оформлення, оздоблення. Тому саме у цей час на стінах з'являються зображення на різні релігійні сюжети. Поява в одному з них образу Івана Мазепи не випадкова: гравер І.Мигура у своєму панегіричному творі показує Троїцьку церкву серед тих, які відбудовувалися на гетьманські кошти.

настінні розписи Троїцької церкви не могли зазнати серйозного впливу пожежі 1718 р. Адже церковне приміщення муроване, його внутрішні стіни досить надійно захищені від зовнішніх впливів. У жалувальній грамоті Петра I від 1720 р. зазначається, що «в прошлом в 1718 г. та Печерская обитель с Божія

допущення огнем кругом вся стала разорена, и как церковь святая Соборная, Успения Пресвятия Богородицы, так и прочие церкви со всеми утварьма и иконным украшением, с ризницею и всею казною денежною, колокола, Больница, Печатный дом со всеми книгами и инструментами, типографическими, библиотека, кельи»¹² зазнали руйнації від пожежі. Зрозуміло, найбільшої шкоди вогонь міг завдати дерев'яним спорудам. Тому цілком можливо, що під час пожежі частково постраждали дерев'яні конструкції Троїцької церкви, зокрема її бані. Через це після 1718 р. вони зазнали певних змін.

, версія М. Петренка про те, що у 1720-1730-их роках до Троїцької надбрамної церкви «замість старої прибудови з північного боку зроблено новий притвор»,¹³ досить хитка. У звіті про реставрацію настінного живопису в пам'ятці архітектури за 1991 рік вказується на виявлення саме тут кількох шарів малювань, нижні з яких фахівці датували XVII ст. «Така атрибуція, на наш погляд, не має підстав, – зазначає мистецтвознавець А.Кондратюк, – оскільки самої кам'яної прибудови не існувало до поч. XVIII ст.»¹⁴ Далі вона пише: «На північній стіні трансепта у самому храмі також під розписами 20-30-х рр. XVIII ст. виявлено ще один шар олійного живопису. У звіті (реставраторів. –) цей нижній шар розписів датовано XVII ст. З цього приводу зазначимо, що ніяких доказів існування у храмі олійного розпису, виконаного раніше, ніж у 1-й третині XVIII ст., немає»¹⁵. Дослідниця піддала сумніву висновки реставраторів, оскільки вони, мовляв, суперечать побутуючій версії побудови притвору, датування розписів. Тим часом висновки реставраторів дають підстави визначити побудову кам'яного притвору саме 1698-1699 рр., коли коштом І.Мазепи Троїцька надбрамна церква була оновлена¹⁶ разом з відбудовою мурів Києво-Печерської лаври.

Кам'яна прибудова з північного боку церковної споруди надійно захистила вхід до неї, а тому й мінімізувала наслідки пожежі 1718 р. До речі, у притворі є композиція «Похід праведників у рай за Іоаном Предтечею». На ній третім зліва зображено молодого царя Петра I¹⁷ (Іл.2). До нього повернутий головою воїн (зображений праворуч), образ якого дуже нагадує обриси І.Мазепи (Іл.3) на панегіричній гравюрі Івана

Мигури (1705 р.). З лівого боку Петра I теж прикриває воїн з борідкою. Він нагадує Мазепу (Іл.4) з літопису Самійла Величка. Можливо, за задумом художника, роздвоєний гетьман ніби показує свою вірнопідданність,

надійну охорону царя у життєвому шляху з усіх боків. Взагалі ж, перед нами немовби земна трійця, яка демонструє свою злагоду, єдність у державних, військових справах.

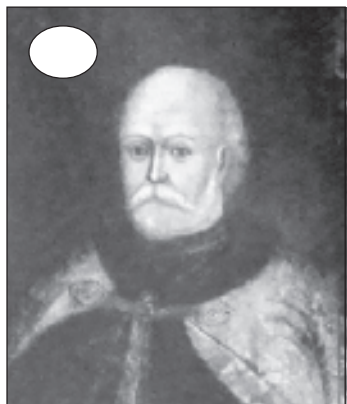
, більшість персонажів

«Першого Вселенського собору» досить добре розпізнаються у реаліях 1698-1699 рр. Праворуч ми бачимо українську старшину (Іл.5) на чолі з І.Мазепою (у центрі). Його зображення дуже подібне до змальованих образів гетьмана, зроблених канцеляристом Самійлом Велич-

ком (Іл.4), гравером Захарією Самойловичем (Іл.6) та невідомим автором гравюри середини 1690-их років (Іл.7). Нижче І.Мазепи стоїть генеральний обозний Василь Дунін-Борковський (Іл.8), портрет якого зберігся і нині знаходиться у Чернігівському художньому музеї. Позаду гетьмана зображений юний Андрій Войнаровський (графічний образ племінника (Іл.9) теж дійшов до нашого часу).

Не маємо сумніву, що праворуч від І.Мазепи змальований його другий племінник, ніжинський полковник Іван Обидовський. А вже за ним – правдоподібно теж родич гетьмана, київський полковник Костянтин Мокієвський. До речі, коштом останнього зведено камінні церкви у Вишгороді (Борисоглібську), у Києво-

Печерській лаврі – велику семикупольну на честь Різдва Богородиці Марії¹⁸ (1696 р.¹⁹) та Феодосіївську²⁰.

Відомо, що київський полковник передав чимало землі під Остром Межигірському монастирю²¹. К. Мокієвський поніс великі фінансові витрати при перенесенні Київського дівочого монастиря у зв'язку з будівництвом фортеці. Він обдарував жіночу обитель діамантами²².

У лівій частині «Першого Вселенського собору» змальована не українська старшина, як подає Ф.Уманцев, а Петро I (у центрі) зі своїми родичами та наближеними царедворцями (Іл.10). Відомо, що після подорожі Петра I в Західну Європу (березень 1697 р.²³ – 25 серпня 1698 р. повернувся у Москву²⁴) цар наказав усім наближеним постригти бороди. Виняток

було зроблено лише для Тихона Стрешнева (Іл.11) та Петра Прозоровського з огляду на їхній поважний вік та заслуги. Ці промовисті деталі і підмітив художник. Начальника Розрядного приказу Т.Стрешнева він помістив відразу за царем. Той немов головний нашіптувач – у будь-яку мить готовий дати пораду на ліве вуха свого зверхника.

Начальник приказу Великої казни П.Прозоровський розміщений за рангом у першому ряду разом з Петром I, але за Федором Ромадановським (Іл. 12), який на час відсутності царя був головою ради бояр²⁵ і вирішував усі поточні справи країни. Крім зазначених вище Т.Стрешнева, П.Прозоровського, Московією управляли в 1697– першій половині 1698 р. начальник Посольського приказу Лев Нарішкін (Іл. 13) (рідний брат матері Петра I) та Борис Голіцин (Іл.14) (вихователь царя). Вони й змальовані один за одним праворуч від царської особи. Це підтверджують й інші їхні прижиттєві портрети.

Унизу перед І. М а з е по ю

змальовано кількох церковних ієрархів. Їхні образи дуже схожі на зображення митрополита Варлаама Ясинського (перший вгорі), архімандрита Києво-Печерської лаври Йоасафа Кроковського (другий за ним), ігумена Єлицького монастиря Дмитрія Туптала (у центрі).

, написи «на зворотному боці іконостасу, за ним та над Царськими вратами»²⁶ (ранній 1734 р.) не є доказами того, що стінопис на західній стіні Троїцької надбрамної церкви виконувався саме у той час. Ці помітки малярів чи причетних до реставраційних робіт водночас могли свідчити як про завершення якоїсь локальної праці, так і про ремонт фрагментів церковних святинь. Оскільки іконостаси церков, фондovаних гетьманом І.Мазепою, прикрашались у помітному місці його гербом, то, зрозуміло, після 1709 р. ці деталі замінялися, знімалися. Тому виникала потреба у значному оновленні іконостасу.

Яким чином при цьому могли залишитися портрети І.Мазепи та його племінників?

Відповідь на це запитання можна частково знайти у нотатках дослідника Києво-Печерської лаври С. Кілессо:

«Церква ця не відвідувалась основним натовпом прочан. У XVII –XVIII ст. Троїцька надбрамна церква належала Микільському лікарняному монастиреві при лаврі, і на кріслах в інтер'єрі церкви службу слухали літні монахи і скалічені запорожці, які не мали родин і жили до кінця своїх днів при монастирях. Це сприяло чудовій збереженості інтер'єру Троїцької церкви, адже і зараз тут служба проводиться раз на рік – на Зелені свята»²⁷.

Крім цього, західна стіна Троїцької надбрамної церкви погано освітлена. Зображення ж гетьмана та його наближених розміщено високо вгорі, що у притемненому приміщенні не сприяло їх розпізнанню. А оскільки церква дуже насичена стінним живописом на різні релігійні сюжети, то знайти у них крамолу було б важко навіть осуджувачам повстання мазепинців. Та таких, схоже, серед колишніх запорожців та зверхників Києво-Печерської лаври не було. Адже і вище духовенство, і ченці добре пам'ятали, скільки доброго зробив гетьман для духовної святині всієї України.

Насамперед значні кошти І.Мазепи, 20500 дукатів²⁸, були вкладені в головний Успенський собор. Завдяки позолоченню семи грушоподібних бань він набув величності, божественної легкості. Декоративне оздоблення поєднало його з практикою українського бароко. Гетьман подарував храму великий срібний підсвічник за 2000 імперіалів, золоту чашу з євангелієм у золотій оправі (2400 дукатів), золоту митру (3000 дукатів), а також інші прикраси²⁹. Крім згаданого, у 1704 р. покровитель лаври профінансував оздоблення коштовними срібними бляхами вітара над похованням Феодосія Печерського³⁰. Інтер'єр храму було прикрашено дорогими срібними лампадами (863 талери), які освічували усе церковне приміщення³¹.

Фактично річний бюджет Гетьманщини (один мільйон золотих) було вкладено І.Мазепою у побудову мурів довкола Києво-Печерської лаври³². Вони мали оборонне призначення на випадок ворожого вторгнення. Загальна довжина муру, побудованого у формі неправильного десятикутника, становила 1290 метрів³³. На рівні фундаменту товщина стіни доходила до трьох метрів*. Мур мав висоту здебільшого сім метрів. Зверху він був нешироким – 1- 1,5 метра. На мурах влаштували бійниці для ведення рушничного бою, а також башти для можливого використання гармат. Хоча такі великі затрати виправдовувалися-вмотивовувалися Батурином перед Москвою військовою загрозою з боку шведів, кримчан, усе ж обрамлення Києво-Печерської лаври надало їй монументальності, грандіозності. При цьому монастирю у 1698-1701 рр. додалось чимало церковних споруд, які органічно увійшли до оборонно-мурованого комплексу. Вхід до лаври прикрашали великі Свята та Економічна брами³⁴. Над останньою була збудована церква Всіх святих (Всіхсвятська), яка своїми складовими ніби вже відірвалася від землі й здійнялася у височінь до небес, до Бога. Оформлення площин

п'ятидільного храму, ліплення, оздоблення стін ставлять цю пам'ятку архітектури в ряд шедеврів українського зодчества доби бароко. Ніші в'їзду і виїзду Економічної брами Всіхсвятської церкви прикрашали герби³⁵ головного фундатора лаври у часи її докорінної перебудови.

І. Мазепі як “великому великого угодника Божия пр. Онуфрия любителю”³⁶ була присвячена Онуфріївська триярусна церква-вежа. Схоже, на догоду гетьману – ктитору Києво-Печерської лаври – звели тоді ж церкву-вежу в ім'я Івана Кушника (1698–1701 рр.). Усі церковні приміщення, вмонтовані у нові мурі, фінансувалися з гетьманської скарбниці. У 1701 р. з цих коштів збудовано й Годинникову (або Дзигарську) вежу. На ній було встановлено годинник, виготовлений служителем лаври Петром Чернявським (прізвисько Дзигенмайстер)³⁷. Троїцька надбрамна церква у добу Мазепи отримала пишне декоративне оздоблення, стала трибанною.

Водночас з вищезгаданим будівництвом, орієнтовно у 1700 р.,³⁸ у лаврі зведено кам'яну Микільську лікарняну церкву (інша назва – церква Миколая), у 1701 р. – одноповерхове приміщення друкарні³⁹. Можливо, вони фінансувались і не з гетьманської скарбниці, але керівництво Києво-Печерської лаври, схоже, намагалося максимально завантажити роботою скликаних на побудову мурів майстрів, мулярів.

І. Мазепа зробив великий вклад у сумі 4000 рублів на початок будівництва лаврської дзвіниці⁴⁰. Як доповідав київському губернатору Петру Голіцину у 1720 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Іоанікій Сенютович, “за свідельство братиї того сведомых, известно, что прошлого 1707 году присланы от изменника Мазепы деньги четыре тысячи рублей на строение колокольни”⁴¹. Із зазначеної суми “две тысячи рублей было истрчено на камень, кирпичь и известь, тое камень вложено в фундамент, который фундамент и тепера есть”⁴². У зв'язку з якимось причинами (очевидно, загрозою війни та смертю архітектора Д. Аксамитова) будівництво було призупинене (“тогда мастера делать перестали”⁴³). Після поразки мазепинців до нього взагалі довго не повертались. Невикористані кошти, надані І. Мазепою, були задіяні для виготовлення цегли після пожежі у лаврі 1718 р. Частина ж їх згоріла у вирі полум'я того ж року. Будівництво Великої лаврської дзвіниці завершено лише у 1731–1744 рр.

Перелічені діяння гетьмана давали привід для втаємниченого пошанування його і після подій 1709 р. Приклад тому – залишені для нащадків образи І. Мазепи та його найближених.

Насамкінець висловимо здогад і про час виконання головних розписів

Троїцької надбрамної церкви. На нашу думку, вони були зроблені у 1699 р. А вже 8 лютого 1700 р. гетьман отримав з рук Петра I (Іл.15, 16) орден Андрія Первозванного, і ця деталь не обминули б малярі. Російський резидент у Польщі інформував у 1700 р. московських урядовців:

«Изо Львова апреля 15-го числа по календарю польскому, будто из-за Днепра пришла ведомость к пану краковскому такая, что гетман Иван Степанович Мазепа, и полковники приехали назад из столицы московской... И то сказывают, что он Мазепа был во французском уборе, и будто по указу царского величества велел бороду себе оголить»⁴⁴. Тобто у 1700 р. гетьмана вже зображали б по-інакшому.

У 1701 р. помирає племінник гетьмана І.Обидовський, у 1702 р. – генеральний обозний В.Дунін-Борковський. Отже, ці важливі зміни ще не були відображені у стінному розписі.

1. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К.: Мистецтво, 1970. – С. 46.
2. Там само. – С.116.
3. Там само. –С.119.
4. Кондратюк А. Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – С.165.
5. Лисенко Т.О. Троїцька церква Києво-Печерського монастиря. Від середньовіччя до постмодерну. Спроба прочитання // Лаврський альманах. – К., 2003. – Випуск 11. – С. 62.
6. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – С.42.
7. Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К.: Інститут історії України, 1998. – С.49.
8. Коваленко О. Павло Полуботок – політик і людина. – Чернігів: Деснянська правда/ Сіверянський літопис, 1996.– С. 36.
9. Гетьман Іван Мазепа: погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня-24 серпня 2003 р. м. Львів. – К.: Емма, 2003. – С.16, 47.
10. Шиденко В.А., Дарманський П.Ф. Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К.: Мистецтво, 1984. – С. 23.
11. Січинський В. Іван Мазепа: людина і меценат. – Філадельфія, 1951. – С.38.
12. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – С.42
13. Петренко М.З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – К.: Мистецтво, 1979. – С.89.
14. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. Каталог. Автор-упорядник А.Кондратюк. – К.: КВІЦ, 2005. – С.17.
15. Там само.
16. Титов Ф.Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и г.Киева. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1910. – С.34 – 35.
17. Кондратюк А. Портрети козацької старшини та її сучасників у розписах Троїцької церкви Києво-Печерської лаври. – С. 163; Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – С.136.
18. Степовик Д. Києво-Печерська лавра. – К.: ПБП “Фотовідеосервіс”, 1993. – С.50; Петров Н. Киев, его святыни и памятники. – Спб., 1896. – С. 46.
19. Державний реєстр національного культурного надбання (пам’ятки містобудування і архітектури України) // Пам’ятки України: історія та культура. – 1999. – № 2–3. – С. 9.
20. Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние. – К., 1865. – С. 90.
21. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре. – К.,1865. – С.31.
22. Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII – XVIII ст. – Львів: Свічадо, 1996. – С. 43.
23. Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Москва: Эксмо, 2005. – Книга 2. –С.237
24. Там само. – С.243.
25. Устрялов Н.Г. Русская история до 1855 года в двух частях. – Петрозаводск: Корпорация «Фоллиум», 1997. – С.452.
26. Кондратюк А. Проблематика дослідження Троїцької надбрамної церкви // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К.: Пульсари, 2001. – С.173.
27. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – К.: Техніка, 2003. – С. 81.
28. Возняк М.Бендерська комісія по смерті Мазепи // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1938. – Т.1. – С. 130 –131.

29. Там само.
30. Васильєв М. Взаємовідносини Івана Мазепи з Києво-Печерською лаврою // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2001. – Випуск 10. – С.140.
31. Там само.
32. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. – С. 130 –131.
33. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. –С.99.
34. Борисенко В., Саченко С. Київ у другій половині XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – №4. – С.98.
35. Логвин Г. Бароко в архітектурі Києва XVII – XVIII ст. // Хроніка 2000. – 1997. – №17 – 18. – С.55.
36. Попов П. Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 131.
37. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – С.100.
38. Петренко М.З. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. – С.112.
39. Кілессо С.К. Києво-Печерська лавра. – С.120.
40. Лагодзьки Я.П. Архівна справа про надання коштів гетьманом Іваном Мазепою Києво-Печерській лаврі на будівництво великої лаврської дзвіниці // Могилянські читання. Матеріали щорічної наукової конференції.– К.:”Поліграфіка”, 2000. – С.96.
41. Справа про асигнування грошей на будівництво лаврської дзвіниці і підтвердження прав Києво-Печерської лаври на володіння либідською і наводницькою річковими переправами // ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.40. –Арк.5.
42. Там само.
43. Там само.
44. Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2006. –№3. – С. 22.

** Під мурами на глибині 7 метрів були зроблені підземні ходи висотою 2 метри і шириною 1,2 метра. Вони були облицьовані цеглою.*

